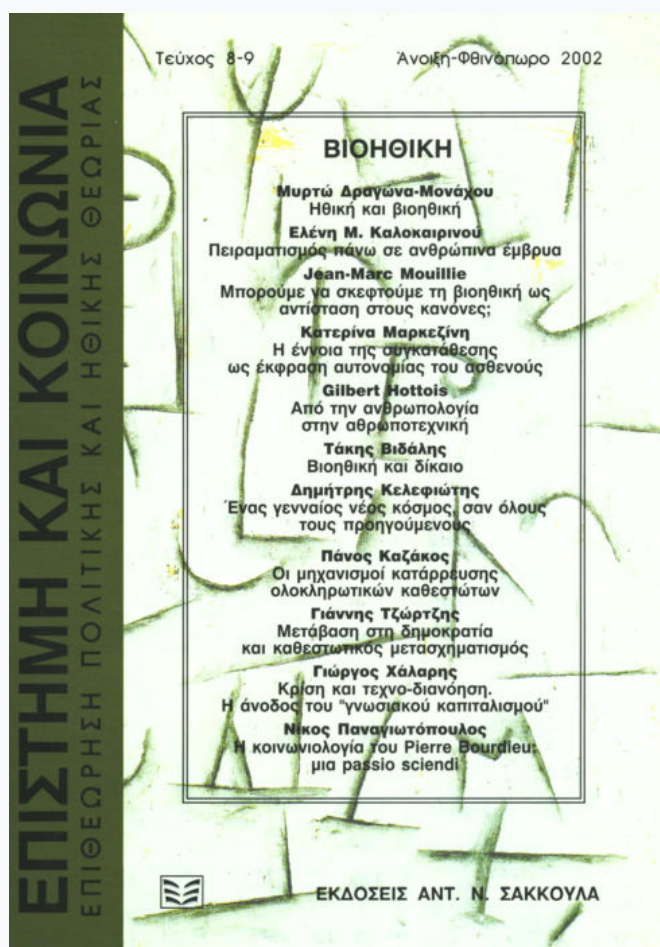

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 8 (2002)

Τόμ. 8-9 (2002): Βιοηθική

Βιοηθική και δίκαιο: το πρόβλημα της ρύθμισης

Τάκης Κ. Βιδάλης

doi: [10.12681/sas.720](https://doi.org/10.12681/sas.720)

Copyright © 2015, Τάκης Κ. Βιδάλης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βιδάλης Τ. Κ. (2015). Βιοηθική και δίκαιο: το πρόβλημα της ρύθμισης. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 8, 107–118. <https://doi.org/10.12681/sas.720>

Βιοηθική και δίκαιο: το πρόβλημα της ρύθμισης

Τάκης Κ. Βιδάλης*

Το ενδιαφέρον για τη βιοηθική είναι σήμερα κυρίως πρακτικό και αφορά τη λήψη συγκεκριμένων αποφάσεων για τη ρύθμιση των αποτελεσμάτων των βιολογικών εφαρμογών. Ωστόσο υπάρχει ένας εύλογος σκεπτικισμός για το αν οποιαδήποτε μορφή ρύθμισης ζητημάτων που ανήκουν στο πεδίο της βιοηθικής, και ειδικά η νομική ρύθμιση, είναι αποδεκτή ή ακόμη αν μπορεί να εγγυηθεί αποτελεσματικότητα. Για τη μελέτη αυτή, η απάντηση είναι θετική, υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Η ρύθμιση γενικά έχει νόημα αν αποφεύγει την επιβολή καταναγκαστικών επιταγών σε ζητήματα προσωπικής αυτονομίας και προσανατολίζεται στο να παρακινεί συμπεριφορές κοινωνικά επιθυμητές, μέσω επιτρεπτικών κανόνων, το περιεχόμενο των οποίων θα λαμβάνει υπ' όψη τη δεοντολογία της επιστημονικής έρευνας. Ειδικά η νομική ρύθμιση μπορεί να έχει αποτελέσματα, όταν περιορίζεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές επιπτώσεις της τεχνολογίας, επιδιώκοντας κυρίως να αναδείξει τη νομιμότητα ως συμφέρον της τελευταίας.

Η βιοηθική διεκδικεί όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον των ειδικών και της κοινής γνώμης. Οι συνεχείς ανακοινώσεις για τις προόδους στη βιοτεχνολογία καταλαμβάνουν πλέον τις πρώτες θέσεις της επικαιρότητας και προκαλούν έναν γενικότερο προβληματισμό. Ο προβληματισμός αυτός αφορά τόσο την ηθικοκοινωνική αξιολόγηση νέων επιτευγμάτων ή πειραματισμών – όπως π.χ. οι γενετικές επεμβάσεις σε φυτά ή ζώα ή οι ενδεχόμενες εφαρμογές της χαρτογράφησης του ανθρώπινου γονιδιώματος – όσο και την

* Δρ. Νομικής, Επιστημονικός Συνεργάτης της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής.

επανεκτίμηση καθιερωμένων πρακτικών, όπως π.χ. η ιατρική δεοντολογία ή η μεταχείριση των πειραματόζωνων.

Πρόκειται για μια ευρύτατη θεματολογία, που τις τελευταίες δύο δεκαετίες φάνηκε να αιφνιδιάζει: το ζητούμενο δεν είναι πλέον κάποια ακαδημαϊκή ενασχόληση ‘εν κενώ’, αλλά η λήψη συγκεκριμένων αποφάσεων για τη ρύθμιση των νέων βιοτικών σχέσεων που ήδη προβάλλουν ή σύντομα πρόκειται να αναδυθούν. Πρώτη προϋπόθεση για κάτι τέτοιο αποτελεί η οργάνωση του διάχτου προβληματισμού, η διοχέτευσή του σε κατάλληλους θεσμικούς επικοινωνιαίς μεταξύ πολιτών, εμπειρογνομόνων αλλά και κρατών και διεθνών οργανισμών. Έτσι η βιοηθική αποτελεί σήμερα το αντικείμενο ειδικών συμβουλευτικών επιτροπών, που λειτουργούν πρόσκαιρα ή μόνιμα σε πολλαπλά επίπεδα, στη διεθνή κοινότητα, στο εθνικό πλαίσιο αλλά και στην κοινωνία πολιτών.¹

Το επόμενο βήμα ανήκει, λογικά, στον νομοθέτη. Ήδη είναι αρκετά τα παραδείγματα νομοθεσιών με διαφορετικούς βαθμούς εμβέλειας και δεσμευτικότητας, που επιχειρούν να ρυθμίσουν γενικά ή ειδικότερα αντικείμενα του ενδιαφέροντος της βιοηθικής.² Ωστόσο, *μπορεί* το δίκαιο πραγματικά να λειτουργήσει εδώ ως ρυθμιστική τάξη και μάλιστα με αξιώσεις αποτελεσματικότητας; Στη μελέτη αυτή θα επιχειρηθούν απαντήσεις σε δύο ερωτήματα που αφορούν την –προβληματική, είναι αλήθεια– επαφή του δικαίου με τη βιοηθική. Το πρώτο ερώτημα αναφέρεται γενικά στο αν τα θέματα της βιοηθικής *επιδέχονται πραγματικά* οποιασδήποτε μορφής ρύθμιση (1). Το δεύτερο ερώτημα επικεντρώνεται πιο ειδικά στη ρύθμιση *μέσω κανόνων δικαίου*: αν καταλήγει κανείς θετικά ως προς τη γενική προοπτική της ρύθμισης, ‘τι’ μπορεί να ρυθμίσει εδώ ο νόμος (2);

Η προοπτική της ρύθμισης

Στον διάλογο για τη βιοηθική υποφώσκει ένας έντονος σκεπτικισμός. Είναι: δυνατόν δηλαδή να εκφράσει κανείς αμφιβολίες δύο ειδών: αμφιβολίες ‘αρχής’, για το αν πρέπει να ρυθμίζονται τα θέματα της από κάποιο κανονιστικό σύστημα – ηθικό, θρησκευτικό, νομικό κ.ο.κ. – γενικής εμβέλειας (α) ή αμφιβολίες ‘σκοπιμότητας’, για το αν – ακόμη και στην περίπτωση μιας καταφατικής απάντησης ‘επί της αρχής’ – είναι δυνατόν ένα τέτοιο κανονιστικό σύστημα να λειτουργήσει αποτελεσματικά (β).

Οι αμφιβολίες ‘αρχής’

Πώς γίνεται να αποτελέσουν αντικείμενο ρύθμισης τα ζητήματα της βιοηθικής, όταν, αυτά κατ’ εξοχήν, ανάγονται στη σφαίρα της προσωπικής συνείδησης; Ιδίως μάλιστα όσα ζητήματα ανήκουν στον τομέα της βιοϊατρικής, αφορούν δηλαδή την ιδιοσυστασία του ανθρώπινου οργανισμού, συνδέονται με τις βαθύτερες πεποιθήσεις του καθενός, θρησκευτικές, γενικότερα μεταφυσικές και, πάντως, στενά προσωπικές.³

Έτσι, είναι φυσικό θέματα όπως η άμβλωση, η ευθανασία, η τεχνητή αναπαραγωγή, οι μεταμοσχεύσεις αλλά και η έρευνα σε έμβρυα ή η ευγονική να εγείρουν σοβαρές διαφωνίες στον διάλογο για τη βιοηθική. Γιατί, αναπόφευκτα, καλούν τον κάθε συμμετέχοντα να ‘πάρει θέση’ για την έναρξη της ζωής, την αξία του προσώπου, την έννοια του θανάτου κ.ο.κ., δηλαδή για ζητήματα που τον συνοδεύουν από την πρώτη στιγμή της συνειδητοποίησης του εαυτού του στον κόσμο. Τέτοια ‘υπαρξιακά’ προβλήματα απασχολούν άλλωστε – και εν πολλοίς διαιρούν – τις μεγάλες θρησκείες ή κοσμοθεωρίες, που σφραγίζουν κάθε κοινωνικοποιητική διαδικασία. Αυτή η ιδιαίτερη υφή τους τα έχει κατατάξει από νωρίς στο *forum internum* της αυτόνομης προσωπικότητας, τουλάχιστον στις κοινωνίες του διαφωτισμού.

Σε αυτή, λοιπόν, την ιδιαίτερη περιοχή της συνείδησης, όπου ο καθένας αποφασίζει μόνος του για ζητήματα που αποτελούν τελικά την αφετηρία των πράξεών του στην ιδιωτική και κοινωνική του ζωή, τι λόγο μπορούν να έχουν αποφάσεις που λαμβάνονται στη δημόσια σφαίρα; Τι νόημα μπορεί να έχει μια ‘ρύθμιση’ που αποφασίζεται –έστω με τους όρους της δημοκρατίας και του σεβασμού της διαφορετικής άποψης– από ένα συλλογικό όργανο, μια συγκεκριμένη πολιτική κοινότητα, ή ακόμη και από όλους τους πολίτες; Μήπως η απαίτηση μιας τέτοιας ‘διείσδυσης’ του δημόσιου στη σφαίρα της προσωπικής συνείδησης, δεν θα κατέληγε, τελικά, να καταργήσει την ίδια την προϋπόθεση του κύρους κάθε συλλογικής απόφασης, την προσωπική αυτονομία κάθε πολίτη; Μήπως, έτσι, κινδυνεύει να αναιρεθεί μια ποιότητα της κοινωνικής συμβίωσης που κατακτήθηκε με πολύ κόπο στο διάστημα των δύο τελευταίων αιώνων της ιστορίας; Στη λογική αυτή, ο δημόσιος διάλογος για τη βιοηθική δεν θα μπορούσε να αποβλέπει σε τίποτε περισσότερο από το να εξασφαλίζει μια απλή *ενημέρωση* των πολιτών για αποφάσεις που όμως πρόκειται να λάβουν εντελώς *μόνοι* τους, αντιμέτωποι με τη συνείδησή τους.

Αν πρέπει να αντιμετωπίσει κανείς αυτή την επιχειρηματολογία, είναι απαραίτητο να στοχεύσει στη ρίζα της. Να αναρωτηθεί, δηλαδή, αν πράγματι εκείνο που ενδιαφέρει είναι να ρυθμισθούν τα ζητήματα του *forum internum*.

Κάτι τέτοιο θα συνέβαινε, χωρίς αμφιβολία, στην περίπτωση που οι αποφάσεις μιας θρησκευτικής, πολιτικής κ.λπ. κοινότητας επέβαλαν συγκεκριμένες προσωπικές στάσεις, *επιτάσσοντας* ή *απαγορεύοντας* συμπεριφορές, όπως π.χ. την άμβλωση, τη δωρεά οργάνων ή την ευθανασία. Τότε, υπό την απειλή των αντίστοιχων κυρώσεων, δεν θα υπήρχε περιθώριο για την εκδήλωση της ελεύθερης συνείδησης του προσώπου.

Το ίδιο, ωστόσο, δεν συμβαίνει στην περίπτωση που οι αποφάσεις δεν επιβάλλουν αλλά *επιτρέπουν* απλώς συμπεριφορές. Γιατί, έτσι, διαφυλάσσεται πάντως η ελεύθερη επιλογή κάποιου να προχωρήσει ή όχι στην ανάλογη πράξη, έστω και αν –όταν επιλέξει να προχωρήσει– θα πρέπει να ακολουθήσει συγκεκριμένους όρους και να υποβληθεί σε αντίστοιχους περιορισμούς: όταν π.χ. κάποιος επιλέγει να δωρίσει τα όργανά του, γνωρίζει ότι η δωρεά του δεν μπορεί να αφορά συγκεκριμένο λήπτη ή όταν μία γυναίκα αποφασίζει να προβεί σε άμβλωση – χωρίς να αναγκάζεται από κάποιον λόγο υγείας – πρέπει να το κάνει κατά το πρώτο τρίμηνο της εγκυμοσύνης της και όχι αργότερα.⁴

Η ρύθμιση, επομένως, δεν θίγει εξ ορισμού το *forum internum* του προσώπου. Υπάρχει τουλάχιστον μία τεχνική –αυτή των *επιτρεπτικών κανόνων*⁵– που αφήνει περιθώριο ελεύθερης έκφρασης της προσωπικής συνείδησης και των ιδιαίτερων πεποιθήσεων καθενός, ακόμη και στα περισσότερα ευαίσθητα ζητήματα της βιοηθικής. Μια γενική επιχειρηματολογία ‘επί της αρχής’ κατά της οποιασδήποτε ρύθμισης παραμένει, για τον παραπάνω λόγο, αδικαιολόγητη.

Οι αμφιβολίες για τη σκοπιμότητα

Αν, όμως, η ιδέα της ρύθμισης δεν θα μπορούσε γενικά να αποκλεισθεί, προβάλλει μια άλλη κατηγορία αμφιβολιών: *έχει, άραγε, νόημα εδώ η ρύθμιση;*

Πράγματι, κανένα κανονιστικό σύστημα δεν δικαιώνει την ύπαρξή του, αν δεν μπορεί να εγγυηθεί ένα *minimum αποτελεσματικότητας*, αν δηλαδή δεν αντιστοιχεί σε υπαρκτές κοινωνικές ανάγκες, ώστε να είναι αποδεκτές οι προβλέψεις αλλά ακόμη και οι κυρώσεις που απειλεί, και να λαμβάνεται πραγματικά υπ’ όψη, ως κριτήριο που διαμορφώνει τις αποφάσεις των εκάστοτε αποδεκτών του.

Συμβαίνει κάτι τέτοιο στο πεδίο που εξετάζεται εδώ; Υπάρχουν ορισμένα δεδομένα που δικαιολογούν επιφυλάξεις. Το πρώτο δεδομένο είναι ότι τουλάχιστον αναφορικά με ζητήματα της βιοηθικής που επικεντρώνονται σε

κρίσιμες για τη ζωή ενός προσώπου αποφάσεις –άμβλωση, ευθανασία, μεταμοσχεύσεις κ.λπ.– είναι δύσκολο να εξασφαλισθεί η εκούσια αποδοχή περιοριστικών κανόνων: όποιος φθάνει στο σημείο να λάβει τέτοιες αποφάσεις δεν πρόκειται να εμποδισθεί από ανάλογες απαγορεύσεις.⁶

Οι περιπτώσεις αυτές είναι περιορισμένες. Η ρύθμιση, ωστόσο, μπορεί ακόμη και εδώ να είναι τέτοια που, χωρίς να είναι σε θέση να επιβάλλει, ενδέχεται να ενθαρρύνει ή να αποθαρρύνει κάποιον από συγκεκριμένες συμπεριφορές. Η απαγόρευση π.χ. οικονομικού ανταλλάγματος για την εξασφάλιση οργάνων στις μεταμοσχεύσεις θα μπορούσε να οδηγήσει σε παράνομο εμπόριο μοσχευμάτων. Μια ρύθμιση που θα εξασφάλιζε άλλα *κίνητρα* για τον δωρητή –π.χ. προτεραιότητα στην περίπτωση που εκείνος θα χρειαζόταν μεταμόσχευση στο μέλλον– ίσως αποδεικνύεται κατάλληλη για να αποτρέψει αυτό το ενδεχόμενο.⁷ Σε τέτοιες περιπτώσεις, η αποτελεσματικότητά φαίνεται να εξαρτάται μάλλον από τη φύση της *ιδίας* της ρύθμισης και όχι τόσο από τη φύση του αντικειμένου της.

Ένα άλλο δεδομένο είναι ότι η βιοτεχνολογική έρευνα –όπως κάθε επιστημονική έρευνα– δεν αναπτύσσεται σε συνθήκες δημοσιότητας, αλλά στο περιβάλλον του εργαστηρίου ενώ, επί πλέον, δεν περιορίζεται από εθνικά σύνορα, ώστε να είναι εύκολο να ελεγχθεί η υπαγωγή της σε κανονιστικά συστήματα.

Και εδώ, όμως, εκείνο που προέχει είναι η φύση της ρύθμισης. Γενικές ρυθμίσεις κατασταλτικού τύπου είναι δυσκολότερο να γίνουν αποδεκτές από την ερευνητική κοινότητα και επομένως να εφαρμοσθούν στην πράξη. Αντίθετα, ρυθμίσεις *για ειδικά ζητήματα* της έρευνας που προκύπτουν από την στενή επαφή με την εξέλιξη των πρακτικών της, μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά. Το παράδειγμα κανονισμών δεοντολογίας των εργαστηρίων, π.χ. για τη μεταχείριση των πειραματόζωων, είναι εδώ χαρακτηριστικό. Έτσι, θα ήταν δυνατόν να αντιστρέψει κανείς την αρχική επιχειρηματολογία: η διεθνοποίηση της έρευνας ενδέχεται να διευκολύνει τη γενίκευση της δεοντολογίας της, προς όφελος της αποτελεσματικότητας της τελευταίας.

Το τρίτο, καί ίσως το κρισιμότερο, δεδομένο είναι ότι η βιοτεχνολογία, υποσχόμενη πρωτοποριακές εφαρμογές, αποτελεί πλέον ισχυρό μαγνήτη για την οικονομική δραστηριότητα, έναν ιδιαίτερα ελκυστικό τομέα επενδύσεων. Αυτό σημαίνει ότι οποιαδήποτε απόπειρα ρύθμισης θα λειτουργεί μοιραία σε αντίθετη κατεύθυνση από τους νόμους της αγοράς και, άρα, θα είναι καταδικασμένη να αποτύχει.

Αλλά η ανάγκη της ρύθμισης φαίνεται να προκύπτει ακόμη και εδώ,

ειδικά ως προς τη σχέση μεταξύ της ελευθερίας της βιοτεχνολογικής έρευνας και της οικονομικής ελευθερίας. Η απόκτηση δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας, και άρα αποκλειστικής οικονομικής εκμετάλλευσης, σε τμήματα του γονιδιώματος ορισμένων ειδών έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις. Σε μεγάλο βαθμό θεωρείται ότι η αναγνώριση τέτοιων δικαιωμάτων –και η προσδοκία ανάλογων οικονομικών αποδόσεων– θα προσανατολίσει αναγκαίους πόρους στην έρευνα, ευνοώντας αποφασιστικά την ανάπτυξή της. Έτσι τα δύο δικαιώματα στην έρευνα και στην οικονομική ελευθερία φαίνεται να ακολουθούν μια παράλληλη πορεία.

Και όμως κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει πάντοτε, αν αναλογισθεί κανείς ότι σε μια περιοχή ιδιαίτερα έντονης ερευνητικής δραστηριότητας, που ευνοείται από την ελεύθερη ανταλλαγή επιστημονικών δεδομένων, η ιδέα της κατοχύρωσης ευρεσιτεχνιών είναι πιθανόν να προβάλλει περισσότερο σαν εμπόδιο παρά σαν κίνητρο.⁸ Παραμένει ίσως κίνητρο για τις οικονομικές μονάδες που δραστηριοποιούνται στο πεδίο αυτό –και θα είχαν κάθε συμφέρον να ‘απομονώσουν’ ορισμένα δεδομένα–, όχι όμως και για τους ίδιους τους επιστήμονες, που ενδιαφέρονται περισσότερο για μια όσο το δυνατόν ελεύθερη πρόσβαση στις επιστημονικές πληροφορίες. Η ελευθερία στην έρευνα μπορεί να μην είναι, λοιπόν, πάντοτε σύστοιχη με την οικονομική ελευθερία, αλλά να συγκρούεται μαζί της. Άρα, και το μέτρο στην απόλαυση των δύο ελευθεριών από τον καθένα δεν θα ήταν δυνατόν να εξασφαλισθεί ‘αυτόματα’, αλλά μόνον με την αποδοχή ενός κανόνα αμοιβαίου περιορισμού τους, δηλαδή –και πάλι– με μια συνειδητή ρύθμιση.

Η ανάγκη της νομικής ρύθμισης

Αν από τα παραπάνω προκύπτει ένα γενικό συμπέρασμα για το ότι οι οποιασδήποτε μορφής κανονιστικές ρυθμίσεις σε ζητήματα βιοηθικής δεν μπορούν να αποκλεισθούν από λόγους αρχής και, επί πλέον, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, μπορούν να αποδειχθούν αποτελεσματικές στην κοινωνική ζωή, μένει στη συνέχεια να εξετασθεί αν δικαιολογείται στα εν λόγω ζητήματα ειδικά η νομική ρύθμιση.

Το χαρακτηριστικό κάθε νομικής ρύθμισης είναι ότι ενδιαφέρεται να διαμορφώσει την κοινωνική, δηλαδή, κατά βάση, *την εξωτερική συμπεριφορά* και όχι τις προσωπικές ηθικές πεποιθήσεις των αποδεκτών της.⁹ Τούτο δεν σημαίνει ότι η ηθική εν γένει είναι αδιάφορη για το δίκαιο, σημαίνει απλώς ότι το δίκαιο υιοθετεί μόνον εκείνο το αναγκαίο *minimum* ηθικών

παραδοχών που εξασφαλίζει την κοινή συμβίωση σε μια δεδομένη κοινωνία.¹⁰

Με τη διευκρίνιση αυτή, αναρωτιέται κανείς αν πράγματι υπάρχει περιθώριο για τη θέσπιση νομικών κανόνων στα ζητήματα που ενδιαφέρουν εν προκειμένω. Άραγε για τέτοια ζητήματα με έντονη ηθική φόρτιση έχει νόημα η ρύθμιση από ένα κανονιστικό σύστημα που αρκείται απλώς σε ένα *minimum* ηθικών παραδοχών; Η απάντηση θα εξαρτηθεί από μια ακριβέστερη προσέγγιση της νομικής ρύθμισης πρώτα γενικά (α) και στη συνέχεια ειδικά, στο πεδίο της βιοηθικής (β).

Η 'ελάχιστη' ηθική του δικαίου

Τι μπορεί να σημαίνει ότι το δίκαιο εξασφαλίζει ένα *minimum* μόνον ηθικής, όσο ακριβώς είναι απολύτως αναγκαίο για την κοινωνική συμβίωση; Ποιος μπορεί να είναι οι στοιχειώδεις ηθικές παραδοχές, οι 'αφετηρίες' της νομιμότητας, τις οποίες θα πρέπει όλοι να ασπασθούν, ρυθμίζοντας ανάλογα την εξωτερική τους συμπεριφορά; Όταν η ποικιλομορφία των ηθικών αντιλήψεων στις σύγχρονες κοινωνίες είναι τέτοια που καταλήγει συχνά σε διαμετρικά αντίθετες στάσεις σχεδόν για κάθε ειδικότερο θέμα, έχει άραγε νόημα η αναζήτηση μιας συμφωνίας όλων για τα 'στοιχειώδη';

Ερωτήματα όπως τα παραπάνω δεν θα ήταν δυνατόν να διερευνηθούν εξαντλητικά εδώ. Αξίζει, ωστόσο, να προσεχθεί ότι στο διάστημα των δύο τελευταίων αιώνων διαπιστώνονται ορισμένες 'σταθερές' στα νομικά συστήματα, που τα οδηγούν σε κάποια *ομοιογένεια*, άγνωστη σε παλαιότερες εποχές. Οι 'σταθερές' αυτές καταγράφονται τόσο σε διεθνή νομικά κείμενα, όσο και στα εθνικά Συντάγματα, εκεί δηλαδή όπου εκτίθενται οι βασικές αρχές της συνολικής οργάνωσης της κοινωνικής συμβίωσης. Αφορούν προβλέψεις για τον τρόπο λήψης των αποφάσεων στη συλλογική ζωή της κοινότητας, διεθνούς ή εθνικής: πρόκειται κυρίως για τις αρχές της δημοκρατίας, της διάκρισης των κρατικών λειτουργιών, της λογοδοσίας των δημόσιων οργάνων, της επίλυσης των διαφορών μέσω ενός ανεξάρτητου θεσμού δικαιοσύνης.

Οι πιο σημαντικές 'σταθερές' όμως, τις οποίες προϋποθέτουν όλες οι άλλες, είναι εκείνες που αφορούν τη θέση του κάθε πολίτη, αλλά και του κάθε ανθρώπου στην κοινωνική ζωή. Είναι κυρίως οι προβλέψεις για τον σεβασμό της ανθρωπίνης αξίας, για την ισότητα απέναντι στον νόμο και για την κατοχύρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Χωρίς αυτές, η θέση της 'μονάδας' στο πλαίσιο της συλλογικότητας θα ήταν απροσδιόριστη, θα έλειπε

τελικά η αναγκαία κανονιστική αφετηρία για τη συγκρότηση αυτής της ίδιας της συλλογικότητας.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, η ανθρώπινη αξία, η ισότητα και τα θεμελιώδη δικαιώματα, φαίνεται ότι σταδιακά έχουν πάψει να αποτελούν απλώς ενδεχόμενες κανονιστικές αρχές της συμβίωσης, επιδεκτικές διαπραγματεύσης, και έχουν αρχίσει να κατανοούνται ως οιοιδήποτε *facta* της σύγχρονης κοινωνικής ζωής, τόσο στο εθνικό όσο και στο διεθνές επίπεδο. Θα μπορούσε κανείς να συγκρίνει τη σημασία τους σήμερα με τη σημασία ενός οποιουδήποτε συστήματος *επικοινωνίας*, π.χ. μιας γλώσσας: όσο και αν η γλώσσα δεν παύει να εξελίσσεται στην πορεία του χρόνου από μια ατέλειωτη σειρά ανεπαίσθητων 'συμβάσεων' για τη χρήση της, παραμένει στο σύνολό της μια *πραγματικότητα*, ένα *factum* που, αν δεν το αποδεχθεί κάποιος, παύει να επικοινωνεί, εξοβελίζεται ουσιαστικά από την κοινωνική ζωή.

Άρα, τουλάχιστον για τη σύγχρονη ιστορική περίοδο, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι, εφ' όσον το δίκαιο κινείται στο πλαίσιο του ηθικού *minimum* αυτών των δύσκολα αμφισβητήσιμων αρχών, *διαμορφώνει ένα είδος 'γλώσσας' – εργαλείου για τις κοινωνικές σχέσεις*, μιας γλώσσας που μάλιστα καταννοείται και χρησιμοποιείται από τον καθέναν στην καθημερινότητά του, και όχι μόνον από τους νομικούς. Αυτή η 'γλώσσα', με τη σειρά της, επειδή ακριβώς έχει υπερβεί το ενδεχόμενο να αμφισβητείται ανά πάσα στιγμή, δημιουργεί *μόνιμες* προϋποθέσεις *έγκυρου* διαλόγου¹¹ για κανονιστικά διαβήματα σε πολλούς τομείς.¹²

Ανήκει άραγε σε αυτούς και η βιοηθική; Ή μήπως, εδώ ειδικά, ο ηθικός προβληματισμός είναι από τη φύση του τόσο σύνθετος, ώστε να μην αρκεί το ηθικό *minimum* της αξίας του ανθρώπου, της ισότητας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων για να ειπωθεί κάτι συγκεκριμένο; Μήπως δηλαδή η 'γλώσσα' του δικαίου, προσπαθώντας να είναι εφαρμόσιμη στις κοινωνικές σχέσεις, λέει μοιραία 'τόσο λίγα', ώστε δεν βοηθά τον προβληματισμό αυτόν σε τίποτε απολύτως;

Βιοηθική και οι 'επιπτώσεις στους άλλους': η περιοχή του δικαίου

Όσο και αν είναι αναμφισβήτητο ότι πολλά ζητήματα της βιοηθικής δεν είναι δυνατόν να αποτελέσουν αντικείμενο νομικής ρύθμισης, αφού ανήκουν αποκλειστικά στο *forum internum*, από την άλλη πλευρά δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει ότι η ίδια η βιοηθική αναδύθηκε σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή – την εποχή μας εντυπωσιακής ανάπτυξης της βιοτεχνολογίας – κατά την οποία εκείνο που κυρίως δοκιμάζεται είναι *εξωτερικές συμπεριφο-*

ρές των κοινωνιών με επιπτώσεις στους άλλους. Εκεί ακριβώς συγκεντρώνεται το ενδιαφέρον για το δίκαιο: η νομική ρύθμιση φαίνεται να έχει προοπτική αποτελεσματικότητας, όσο δεν διεκδικεί μια 'ολοκληρωτική' κάλυψη κάθε πτυχής της βιοηθικής, αλλά περιορίζεται ειδικά σε κάποιον έλεγχο αυτών των 'επιπτώσεων στους άλλους'.

Υπάρχουν αρκετά παραδείγματα για να υποστηρίξει κανείς αυτή τη θέση. Στον τομέα της τεχνητής αναπαραγωγής, είτε κάποιος συμφωνεί είτε διαφωνεί με το κρίσιμο δεδομένο της 'υτέρβασης' της φυσικής αναπαραγωγικής διαδικασίας – τηρώντας ως προς αυτό οποιαδήποτε στάση για τον εαυτό του, σύμφωνα με τις προσωπικές του πεποιθήσεις – είναι δύσκολο να μην διακρίνει την ανάγκη για την εξασφάλιση κοινωνικής βεβαιότητας σε θέματα όπως π.χ. η συγγένεια, που παραδοσιακά ρυθμίζει το δίκαιο. Όσο αυτή η βεβαιότητα κλονίζεται, τόσο το αίτημα για μια νέα νομική ρύθμιση ή για μια νέα ερμηνεία των ήδη ισχυόντων κανόνων δικαίου από τα δικαστήρια, προβάλλει επιτακτικά.

Το ίδιο ισχύει και με την εφαρμογή της βιοτεχνολογίας στα τρόφιμα. Υπάρχει το κρίσιμο για τη βιοηθική ζήτημα του αν είναι επιτρεπτές και με ποιους όρους οι γενετικές επεμβάσεις στα καλλιεργούμενα είδη, εν όψει των διαφανόμενων κινδύνων για το περιβάλλον. Ωστόσο εκείνο που επείγει, ανεξάρτητα από τη στάση που θα τηρήσει κάποιος στο ζήτημα αυτό, είναι και πάλι η ρύθμιση των 'επιπτώσεων' από τις εφαρμογές μιας ήδη εξελισσόμενης έρευνας, π.χ. η ελάχιστη προστασία του καταναλωτή, με τη νομική κατοχύρωση τουλάχιστον του δικαιώματός του στην ενημέρωση.

Πέρα από αυτά τα παραδείγματα, υπάρχουν τομείς που από τη φύση τους εμπλέκουν το δίκαιο. Τέτοιοι είναι ο τομέας των βιοϊατρικών πειραματισμών – όπου η πρόβλεψη συγκεκριμένων, διαδικαστικών ιδίως, εγγυήσεων για την προστασία των δικαιωμάτων εκείνου που δέχεται να υποβληθεί σε πειραματική θεραπευτική αγωγή δεν εξασφαλίζουν μόνον τον ίδιο, αλλά και τα δικαιώματα των οικείων του – ή ο τομέας των ευρεσιτεχνιών σε προϊόντα της βιοτεχνολογίας, τομέας ως προς τον οποίο ο μοναδικός τρόπος για να επενδυθούν οι αναγκαίοι για την έρευνα πόροι είναι η αποσαφήνιση με κανόνες δικαίου του τι μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μιας τέτοιας ευρεσιτεχνίας και τι όχι.¹³

Υπάρχει, τέλος, μια 'βολή περιοχή' στην οποία η νομική ρύθμιση δεν μπορεί βέβαια να 'επιβάλλει', αλλά πιθανόν να αποτελεί κατάλληλο κίνητρο για την υιοθέτηση συγκεκριμένων επιλογών, ιδίως από τους ειδικούς επιστήμονες. Έτσι μια σαφής διάκριση μεταξύ επιτρεπόμενου θεραπευτικού και

απαγορευόμενου αναπαραγωγικού κλωνισμού στον νόμο, ίσως να μην είναι σε θέση να αποκλείσει εντελώς το ενδεχόμενο να εμφανισθεί κάποτε ένας ανθρώπινος κλώνος, προσανατολίζει όμως στη χρησιμοποίηση της συγκεκριμένης τεχνικής για άλλους σκοπούς, και, κατά τούτο, 'ρυθμίζει' το συγκεκριμένο θέμα. Το ίδιο συμβαίνει και με την πρόβλεψη της χρησιμοποίησης για ερευνητικούς σκοπούς 'υπεράριθμων' εμβρύων από την τεχνητή αναπαραγωγή, ως εναλλακτική επιλογή αντί της καταστροφής τους. Και εδώ, δεν αποκλείεται – ούτε είναι δυνατόν να ελεγχθεί – η επιλογή της καταστροφής, ωστόσο ο νόμος προτείνει ένα κίνητρο ικανό να προσανατολίζει προς την κατεύθυνση της 'αξιοποίησης' των εμβρύων για χάρη της ιατρικής έρευνας.

Τα παραπάνω δείχνουν ότι το πεδίο της ρυθμιστικής δράσης του δικαίου με αξιώσεις αποτελεσματικότητας, είναι στην πραγματικότητα αρκετά εκτεταμένο. Οι 'επιπτώσεις στους άλλους' που καλείται να ρυθμίσει ο νόμος συνιστούν κατά βάση πρακτικά προβλήματα βιοτικών σχέσεων. Για την αντιμετώπισή τους το ηθικό *minimum* του δικαίου φαίνεται επαρκές, όσο και αν αυτές οι 'επιπτώσεις' συναρτώνται με θεμελιώδεις κοινωνικές επιλογές για την ίδια την σχέση του ανθρώπου με τη φύση, ανοιχτές μοιραία –και ίσως ευτυχώς– σε έναν σύνθετο ηθικό προβληματισμό χωρίς τέλος.

Συμπέρασμα

Το πρόβλημα της ρύθμισης ζητημάτων που αφορούν τη βιοηθική προβάλλει σε διαφορετικά επίπεδα, ιδίως στο επίπεδο της επιστημονικής δεοντολογίας, σε εκείνο των διαφόρων θρησκευτικών κανονιστικών τάξεων, καθώς και στο επίπεδο του δικαίου. Το τελευταίο αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία. Τουλάχιστον την τελευταία δεκαετία διαπιστώνει κανείς μια έντονη κινητικότητα στο διεθνές δίκαιο, αλλά και στις εθνικές έννομες τάξεις για την παραγωγή νομοθετικών κειμένων, κυρίως στην ευρύτερη περιοχή της βιοτεχνολογίας.

Το γεγονός αυτό μπορεί να ερμηνευθεί αφ' ενός αρνητικά, ως ένδειξη αμηχανίας απέναντι στις επιστημονικές εξελίξεις, που οδηγεί σε μια 'πλειοδοσία' νομοθετικών 'λύσεων' υπό διαρκή –και συχνά ρητά προβλεπόμενη– αναθεώρηση των κανόνων τους. Αφ' ετέρου, όμως, εκφράζει και μια πραγματική ανάγκη νομικής κάλυψης νέων βιοτικών σχέσεων, για τις οποίες οι υπάρχοντες κανόνες δεν εγγυώνται εκείνο που οι νομικοί αποκαλούν 'ασφάλεια του δικαίου'. Δεν εγγυώνται δηλαδή τη νομική βεβαιότητα των πρωτοβουλιών – σημερινών ή μελλοντικών – ιδίως της βιοτεχνολογικής έρευνας, εν

όφει της ρητής, συγκεκριμένης και γενικά αποδεκτής κατοχύρωσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Διατηρείται έτσι μια κατάσταση αμφιβολίας για το κοινωνικό, αλλά *ακόμη και για το στενά οικονομικό*, συμφέρον από την ερευνητική δραστηριότητα στην βιοτεχνολογία: η νομιμότητα άλλωστε – εντελώς πρακτικά – λειτουργεί *η ίδια* ως αποφασιστικό κίνητρο ή ακόμη και ως πλεονέκτημα για την ανάληψη πρωτοβουλιών σε κάθε τομέα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής.

Για να αποκατασταθεί η ασφάλεια του δικαίου χρειάζονται, επομένως, είτε νέες ερμηνευτικές εκδοχές των παραδοσιακών κανόνων, που θα καθιερωθούν από τα δικαστήρια είτε νέοι κανόνες. Η δεύτερη επιλογή, αν και φαίνεται ευκολότερη, δεν υπόσχεται πάντως *a priori* ρυθμιστική αποτελεσματικότητα. *Ωστόσο, όσο προσανατολίζεται στη μελέτη και στην αντιμετώπιση των 'επιπτώσεων στους άλλους' που προκαλούν οι εφαρμογές της τεχνολογίας, τόσο περισσότερο φαίνεται ότι θα μπορεί να λειτουργήσει στην πράξη.* Τέτοιες ρυθμίσεις θέτουν *κατ' ανάγκη* κάποια όρια στην εφαρμοσμένη έρευνα. Το όφελος, όμως, για την τελευταία – *ακόμη και βραχυπρόθεσμα* – δεν μπορεί να συγκριθεί με την αβεβαιότητα μιας γενικευμένης ανομίας.

Σημειώσεις

1. Οι γνωστότερες από τις επιτροπές αυτές είναι η International Bioethics Committee (IBC) της UNESCO, η Comité Directeur pour la Bioéthique (CDBI) του Συμβουλίου της Ευρώπης, η European Group on Ethics in Science and New Technologies (EGE) της Επιτροπής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η National Bioethics Advisory Commission στις ΗΠΑ, η βρετανική Human Genetics Commission, η γαλλική Comité Consultatif National d'Éthique, η πολύ πρόσφατη γερμανική Nationaler Ethikrat και οι μη κυβερνητικές Nuffield Council of Bioethics (Μ. Βρετανία) και Kennedy Institute of Ethics (ΗΠΑ). Στην Ελλάδα έχει ιδρυθεί από το 1998 η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής (βλ. <http://www.bioethics.gr>, όπου και σύνδεσμοι άλλων επιτροπών). Για μια κριτική σε αυτή τη 'θέσμιση' του βιοηθικού προβληματισμού βλ. M. Siegler, 'Ethics Committees: Decisions by Bureaucracy', στο συλ. H. Kuhse – P. Singer (eds.), *Bioethics. An Anthology*, Blackwell, Oxford 1999, σ. 583 επ.

2. Αρχεί εδώ να μην μνηστευθούν η Οικουμενική Διακήρυξη για το Ανθρώπινο Γονιδίωμα και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (UNESCO 1997), η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική (Οβιέδο 1997) με τα πρόσθετα πρωτόκολλά της για την απαγόρευση του κλωνισμού και τις μεταμοσχεύσεις, οι συνεχώς τροποποιούμενες κοινοτικές Οδηγίες για τους γενετικά τροποποιημένους μικρο-οργανισμούς και οργανισμούς (με αφετηρία τις 90/219 και 90/220), η Οδηγία 98/44 για τις βιοτεχνολογικές εφευρέσεις και η Οδηγία 2001/20 για την προστασία του προσώπου από τις κλινικές δοκιμές φαρμάκων. Σε εθνικό επίπεδο παρατηρείται επίσης έντονη νομοθετική δραστηριότητα την τελευταία δεκαε-

τία, ιδίως για ζητήματα που αφορούν τη βιοϊατρική (τεχνητή αναπαραγωγή, έρευνα σε έμβρυα κ.λπ.).

3. Η προσωπική αυτή στάση δεν συγκροτείται βέβαια κατ' ανάγκη με λογικές κατηγορίες, αλλά εξαρτάται συχνά από το συναίσθημα. Πρβλ. για τον σημαντικό ρόλο του συναίσθηματος σε αποφάσεις βιοηθικής υφής, S. Callahan, 'The Role of Emotion in Ethical Decisionmaking' σε J. H. Howell – W. F. Sale (ed.), *Life Choices. A Hastings Center Introduction to Bioethics* (2nd eds.). Georgetown U.P., Washington D.C. 2000, σ. 23 επ.

4. Βλ. στην ισχύουσα ελληνική νομοθεσία, αντίστοιχα, τα άρθρα 14 του ν. 2737/1999 και 2 του ν. 1609/1986.

5. Για τους επιτρεπτικούς κανόνες ειδικά της νομικής ρύθμισης βλ. ενδεικτικά H.L.A. Hart, *The Concept of Law*. Clarendon Press, Oxford 1961 (5th ed., 1984), σ. 27 επ., 79, Αρ. Ι. Μάνεση, *Συνταγματικό δίκαιο Ι*. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 18.

6. Πρβλ. την πιθανότητα του να συμφωνεί κάποιος δημόσια με απαγορεύσεις τις οποίες συνειδησιακά αποδοκιμάζει, και να τις παραβαίνει ιδιωτικά όταν ελπίζει ότι θα αποφύγει τις κυρώσεις, στο παράδειγμα της ευθανασίας που αναφέρουν οι H. Kuhse – P. Singer ('Introduction', ό.π., υποσ. 1, σ. 6). Γενικότερα για τον προσανατολισμό της ατομικής συμπεριφοράς σε αντιφατικές μεταξύ τους κανονιστικές τάξεις βλ. M. Weber, *Βασικές έννοιες κοινωνιολογίας* (ελλ. μτφρ.). Κένταυρος 1983, σ. 272.

7. Βλ. π.χ. τον συνδυασμό των άρθρων 2 και 7 του ισχύοντος ν. 2737/1999 για τις μεταμοσχεύσεις.

8. Βλ. για το θέμα αυτό, A. R. Williamson, 'Gene Patents. Socially Acceptable Monopolies or an Unnecessary Hindrance to Research?' σε <http://news.bmn.com/hmsbeagle/110/notes/feature11>.

9. Βλ. ενδεικτικά, Μάνεση, ό.π. (υποσ. 5), σ. 17. Πρβλ. Ι. Π. Αραβαντινού, *Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1978, σ. 19, 38 (με κριτικό σχόλιο).

10. Πρβλ. την αντίληψη του H.L.A. Hart (ό.π., υποσ. 5, σ. 189 επ.) για το 'ελάχιστο περιεχόμενο του φυσικού δικαίου', που συναντά κανείς σε κάθε νομικό σύστημα.

11. 'Έγκυρου', υπό την έννοια του ότι ακόμη και οι διαφωνούντες ως προς συγκεκριμένες κανονιστικές επιλογές, γίνονται αμοιβαία κατανοητοί. Καταλαβαίνουν δηλαδή και σε τι έγκειται η διαφωνία τους, επειδή μοιράζονται έναν κοινό κώδικα διαλόγου. Πρβλ. για την ειλικρινή αυτή, ανεξάρτητα από το δίκαιο, π.χ. C. Elliot, 'Where Ethics Comes From and What to Do About It' σε J. H. Howell – W. F. Sale (eds.), *Life Choices*, ό.π. (υποσ. 3), σ. 44 επ.

12. Στην γενικότερη κατεύθυνση της διαμόρφωσης μας διαλογικής θεωρίας του δικαίου, με έμφαση στις επιχειρηματολογικές πρακτικές, κινείται κατ' εξοχήν η αντίληψη του J. Habermas (*Το πραγματικό και το ισχύον. Συμβολή στη διαλογική θεωρία του δικαίου και του δημοκρατικού κράτους δικαίου* (ελλ. μτφρ.). Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα 1996, ιδίως σ. 573 επ., 609 επ.).

13. Πρβλ. σχετ. Γ. Κουμάντου, 'Βιολογία και Δίκαιο', *Τνδικτος* 14, 2001, σ. 50.